

CSUDAY CSABA (1944) Budapest

CSUDAY CSABA

Felülnézet

Kertész Imre: A néző – Feljegyzések

1991–2001

Ha most, több mint negyedszázad elmúltával olvassuk Kertész Imre naplójegyzeteit, hosszú évekkel a sikereit betetőző Nobel-díj (2002) és a legmagasabb magyar (és külföldi) művészeti és állami elismerések, valamint súlyos, elhúzódó betegsége, majd halála (2016) után, valóban „megrendítőnek és zavarba ejtőnek” találhatjuk őket, úgy, ahogyan a fülszöveg állítja. Megrendülésünk leginkább talán egy sebzett, önmagával és a világgal kegyetlenül szembenező lélek és szellem küzdelmének szól a tiszta, világos megszólalásért, legőszintébb és legigazabb önmaga megfogalmazásáért. Zavarunk viszont inkább a bőség zavara, mint a szerző túlzó, sokszor igaztalan (ám megérthető) ítéleteinek, tévedéseinek következménye; inkább saját tévovázásunké: milyen mérce, milyen szempontok szerint vélekedjünk e csaknem négyszáz (válogatott) reflexióról?

A recenzens első (és mindvégig megmaradó) élménye valamiféle nosztalgia, valami *visszavonhatatlanul múlttá* lett érték, stílus, magatartás eltűnte felett érzett fájdalom. Olyasmi, amit az író is átélt kora, világa megítélésekor, s ami végletes keserűséggel, borúlátással töltötte el. Az a meggyőződés nevezetesen, hogy a 20. század történelmi szörnyűségei (mindenekelőtt a holokauszt) következtében az európai kultúra legfőbb értékei is veszendőbe mentek, az emberi silányságba hanyatló 21. századi civilizáció pedig a vesztébe rohan. Kertész azonban e sötét pesszimizmust és szkepszist olyan művészi erővel és szenvedéllyel fogalmazza meg, amit egy már szintén letűnt korszak nagyjaitól (Nietzsche, Wittgenstein, Thomas Mann, Camus, Márai) tanult, s noha megéli, gyakorolja, sőt, a maga sorsfosztottságát túlélő írói, szellemi lényé egyedüli értelmeként tekinti, tudja, ideáljával immár maga is a múlt része, vagyis esztétikai, alkotói programja pusztá hiábavalóság, illúzió. („A végső kérdés, amit az életünknek fölteszünk, mégiscsak az: hiábavaló volt-e? A világos válasz, amit emberi ésszel adhatunk, csakis igenlő lehet: hiábavaló volt. Az ember megsemmisül, és elfelejtik.”) Valamelyest ezt a veszteséget érezzük mi is a többségükben briliáns feljegyzések olvastán: valami végleg elmúlt, lezárult vele. Kár.

Képek. A borító. Id. Pieter Bruegel *Vadászok a hóban* című festményének részlete. A szerző – Bécsben, Wittgenstein olvasása és fordítása közben – ezt írta a képről: „valami végső pont, valami tökéletes dolog, valami örök és mozdíthatatlan élmény”. Telitalálat. Nagyrészt talán a téli táj fölött suhanó fekete madár különös értelmezési lehetőségei révén. A karcsú, szabályos repülőt (keresztet) formázó, időtlenné merevített szárnyas a sziklacsúcshoz emelkedő hóhatár és a szürke ég találkozásáról mintha zuhanni készülne az alatta hegyesedő templomtoronyra, házakra, a korcsolyázó, szekerező, bandukoló emberekre, csupasz fákra, szelíden emelkedő fehér rétekre. *A néző* feljegyzéseit készítő Kertész Imre pozíciója, szemszöge is ez. Madártávlat, felülnézet, amelyből a szemlélődés tárgya áttekinthetőbb, az összefüggések élesebbek, ám a részletek „földhözragadt” igazsága javarészt torzított vagy rejtve marad.

Önarckép a könyvből. Akár egy Gulácsy- (vagy Goya-) metszet is lehetne. Hosszú, fekete kabátos férfi kinyújtott karral előredőlve, szinte repülve kergeti széles karimájú fekete kalapját a szélben, a vele párhuzamosan meghajló kopár faszor előtt. Nehezen lép, mert cipője csaknem bokáig merül a felásott járda sarába. Hosszú sálja pirosan úszik utána. A háttérben felszedett kockakövek előtt lebzselő munkások hahotáznak teli szájjal, a hasukat fogva.

A könyv, ha a megjelenés évét tekintjük, az utolsó Kertész műveinek sorában. Voltaképpen helye azonban még a Nobel-díj előtt volna, hiszen, mint ismeretes, utolsónak (búcsúként és számvetésként) megírt könyve *A végső kocsmá* (2014). A tény kiemelése fontos, mivel az említett intervallum *A néző* naplójegyzeteinek megítélését is befolyásolja: az igazi világsiker és elismerés előtti Kertész hangja minőségileg különbözik a nagybeteg, halállal szembenező alkotó hangjától: teltebb, „ütősebb”,

maradandóbb. Az összevetésnek – bár érdekes volna –, itt tágabb tere nincsen; a kérdésünk most inkább ez: mit és hogyan látott a lebegő (zuhanó?) madár perspektívájából, mire figyelt Kertész Imre a 21. század eleji világból és a magyar rendszerváltás első évtizedéből?

Mivel naplót írt, mindenekelőtt magát látta, önmagára figyelt. De (ez is a távlatosság miatt volna?) sajátos, mondhatni, skizoid módon, kívülről: „pöffeteg tónus, panaszkodó ábrázat, patetikus végkövetkeztetések”, „akit megpillantok a televízióban [...] idősödő zsidó bácsi, kicsit undorodom tőle. Én: ez valaki más.” Magánéleti önvizsgálata csupa lelkifurdalás, büntudat: gyáva, mert elfogadta első felesége, Albina áldozatát, de a vele leélt negyvenhárom év alatt sosem volt képes viszonzni azt igaz szerelemmel, mert arról is meg volt győződve, hogy az alkotó élete végletes önzés („az alkotás [...] erkölcstelenségre épül”); ő igazán senkié, csak a Művéé. „Bűneim megválthatatlanok. Ha elég soká élünk, alkalmatlanná válunk a megváltás számára.” Ez az élmény a könyv felénél, Albina haldoklásánál, majd távozásánál (1995) válik igazán katartikusá. Amikor megtalálja élete utolsó szakaszának harmóniáját megteremtő társát, második feleségét, akkor is gyötri a vissza-visszatérő kérdés: elfogadhatja-e, joga van-e a boldogsághoz? A titkok, a titkos élet nélküli odaadáshoz. Hiszen, „ha nincs titkom, nincs életem”, hitte mindig, noha elsősorban munkája volt a titok, „e cudar hit-élet”, amelyhez továbbra is ragaszkodik.

De mit ér a műve? Hogyan kell látnia önnön írói minőségét, teljesítményét? Ott-e a helye a legnagyobbak között? Bár tudja, hogy igen, tisztában van kivételességével és tényleges értékeivel, mégis, az önvizsgálat pillanatában inkább kétségeit nyugtázza. Pontosabban: úgy érzi, hiába a „nagyság”, amikor felolvas, amikor előadást tart, amikor gondol rá, nem éli meg, nem éli át igazán, mert amit írt, időben eltávolodott már tőle, idegenné vált. „Az események – tegnap a kudarc, ma a siker – fantomszerűek; az életem fantomszerű; nem élem át eléggé, mintegy a nézője vagyok csak mindennek.”

Egyáltalán: az idegenség a legmeghatározóbb, legáltalánosabb érvényű élménye. Idegenként éli meg magát a saját életében, a saját hazájában, saját (írói és társadalmi) közegében, korában, világában. Az idegenségélmény mellett a könyv első, erősebb (még a boldogtalanság „kegyelmi” állapotában született) felének főbb témái (Auschwitz, zsidóság–magyarság, antiszemitizmus, száműzöttség–emigráció, globalizáció és pusztuló, posztmodern világ, Isten léte–nemléte, a délszláv háború, a Nyugatot fenyegető muszlim veszély stb.) már ismerősek, hiszen így vagy úgy minden művében ezeket fogalmazta újra. Kijelentései végsőkéig tömörítő, aforisztikus–metaforikus ítéletek, próféciák, amelyek az általános (noha bevallottan szubjektív) érvény igényével íródtak – magának, mindenkinek.

Auschwitz. „Lehet mondani, hogy Isten meghalt; de azt is [...] hogy Isten világa egyetemessé lett Auschwitz jegyében.” „Sem a kereszt, sem Auschwitz nem mulandó.” „Auschwitz nem Hitlerhez tartozik. Hitler [...] egy történelmi pillanat terméke, Auschwitz azonban az emberi természet megnyilatkozása.” „Megkockáztatom: az antiszemitizmus önmagában aligha hozta volna létre Auschwitzot; Auschwitzot a totalitárius állam hozta létre: de [...] gyűlöletre volt szüksége.” Mi, ki a náci? – teszi fel a kérdést. Válasza: „A náci specifikum, hogy kéljelt az ember lealjasításában, az értékrendszer totális, mindenki szeme láttára való megsemmisítésében; a bolsevizmus inkább csak mellékesen kezelte a jelenséget, a hatalom gyakorlása egyik szükséges eszközeként...” Ma viszont a „náciság” nem ideológiát, hanem életmódot jelent: „Ma mindenki náci, hacsak nem teszi meg a kellő erőfeszítéseket, hogy távol maradjon vagy egyenesen kilépjen a korból.” Hogy hová? A bizonytalanba, önmagába – mondja. Lelki parancsa: „elszakadni az időtől”, „elszakadni a világtól, amely – lényege szerint – manapság fasiszta, s kitartani e világminőség megnevezése és megformálása mellett”. De mi is volna a „világ” így, *en bloc*? Mi volna, hol volna „önmagunk” a világ nélkül? – tehetjük föl a kérdést. És itt, Magyarországon, ami a könyv kontextusában nem kis gond sem nekünk, sem Kertész Imrénél: „az érvényesülés alacsony szinten csakis a tömeg révén, a tömeg által lehetséges, az érvényesülés tömeges formája pedig náci forma, vagy csak egyszerűen a nacionalizmus. De mivel [...] az úgynevezett egészséges nacionalizmusnak már réges-rég nem enged teret, így hát minden nacionalizmus fanatikus, náci és fundamentalista nacionalizmus tud csak lenni.”

Magyarság, zsidóság. „Zsidó író vagyok, s le kell szögezmem, hogy a zsidó itt univerzálisat jelent, azaz univerzális létformát, univerzális tudatot, hazátlan – és hazákon túli – létformát élő európaiat.” „[...] nem fanatikus, »mélyzsidó«, hanem az európai nagy kudarc következményét hordozó

protagonista [...]” A magyar eszmék: „téveszmék”, a magyar tudat: „tévtudat”, ezért ő sohasem gyakorol hatást a magyar irodalomra. De zsidóként, Celan, Bachmann, Améry, Kafka és mások példáján okulva az „áldozat-léttel” sem tud azonosulni, azokéval, akik „egyfajta szükségszerűséggel rohantak a pusztulásba”. „[...] a magyar, legalábbis az újabb kori magyar kultúra az antiszemitizmussal mélyen átítatott kultúra. [...] Antiszemitizmus nélkül [...] bizonyos értelmiségi rétegnek, amely a specifikus magyar identitását hangsúlyozza, egyáltalán nem lenne identitása. Ugyan mi a magyar specifikum? Ez – túl azon, amit mindenki tud: a nagy nyelven, a nagy irodalmon, a nagy muzsikán és a nagy történelmi veszteségeken – [...] úgy hangzik: magyar az, aki – illetve ami – nem zsidó. Igen ám, de mi a zsidó? Nos, ez világos: ami nem magyar. A zsidó az, ami *idegen*, [...] a múlt kommunistája, valamint a jelen országot kiárúsító kapitalistája.” „[...] itt engem csak szórakozottságból nem pusztítottak el [...], de íróként azonnal a megsemmisítés mechanizmusába löktek.” „Én [...] ezt az egész szellemi létformát közönségesnek és betegnek tartom, én [...] újra meg újra a zsidóságot választom [...] a személyes és a szellemi szabadságot, [...] és nem érzek többé szolidaritást [...] a hellyel, ahol élek, és az emberekkel, akik közt élek, és leírtam ezt a veszteséget, [...] mert elnyertem általa hazátlan, büszke és törekeny függetlenségem...” „[...] a magyar lelki struktúra, úgy tűnik, aligha tud meglenni a nagy elnyomó nélkül, akire balszerencsését háríthatja, és a kisebbségi bűnbak nélkül, akin kiélheti tehetetlen bosszúszomját”. Következtetése: „száműzetésből száműzetésbe száműztem” A (z új) magyar dilemma: „A szabadságot nem lehet ugyanott megélni, ahol rabságunkat éltük. El kellene menni valahová, nagyon messzire. Nem fogom megtenni. Akkor hát magamnak kellene újjászületnem, átvedlenem – ugyan kivé, mivé? Időben meghalni – de a végsőig élni: így hangzik a fohász. Légy méltó önmagadhoz.”

A posztmodern elégtelensége. A posztmodern – szemben a korszak egész szellemi életének vélekedésével – nem hozott gyökeres fordulatot, mivel alig beszélnek „az igazi változásról: hogy ugyanis az ember tehetetlen eszköze lett a totális történelmi folyamatoknak, s hogy ezzel kiszámíthatóan reagáló anyaggá redukálódott”.

Isten, „végső” kérdések. „Választani boldogtalanság és boldogtalanság közt: e hamis alternatívában élni; az ember előbb-utóbb rábukkan Istenre, aki megéri őt, és a tenyerére emeli [...] De van egy másik Isten is: ő elérhetetlen, mert nem létezik. Ő az én Istenem.” Filozófiája: a hit nélküli egzisztencializmus. „Végezetül Isten is csak ember: Ő is üdvözülni akar.” „Az, hogy az ember eljut Isten gondolatáig: helyzetének kifejezése [...] az emberi állapot nyomorának és felfoghatatlan szépségének átérzése Isten gondolatja vele anélkül, hogy erről tárgyi bizonyítékot óhajtana nyerni.” „Isten léte, ténye: a tökéletesség felé törekvés.” „Mi az ember Isten nélkül? Tiszta örültség, az értelmetlenség formájában” – állítja a Schellinget kommentáló Heideggert idézve. „Az ember azért hiszi, hogy életének »értelme van«, mert ő az egyetlen lény, amely képes felfogni az élet értelmetlenségét.”

Sötét jövő jóslata az egyén, a népek, Európa és a világ jövőjéről? Hitetlen hit? Végtelen kultúrpeszimizmus? Világvége-hangulat? Bizonyára – és még sok egyéb. Lehet, érdemes és kell is Kertész Imre nézeteivel vitába szállni. (Pl.: „a nemzet szempontjából [...] az 1949–89 között eltelt negyven év egyszerűen törölhető. Nem történt semmi: nem volt forradalom, nem volt ellenállás, a nemzeti kreativitás kialudt.”) Mégis, lényeglátása, gondolati ereje, írásművészete, szenvedélyes ragaszkodása az értékteremtő alkotáshoz hitelesíti, katarikus olvasmányá teszi ezt a kötetet is. Utolsó mondata akár végrendelete is lehetne: „míg élsz, boldog légy, mert egyedül a boldogság méltó a léthez, vagy különben méltatlanul tengődsz”. (*Magvető, 2016*)

